

SVUKUBAL CHAPANBIL K'OP'
SKOTOL K'AK'AL SK'ELEL SNOPEL
PEDRO AGRIPINO ICÓ BAUTISTA

Ti bu ni vok'e

Ni vok' ta *ranchería* San Andrés Puerto Rico, slumal Vitstan, yosilal Chiapa. Ti xch'iel skuxlej tal jlumal ti bu ni vok'e, a' ech chak k'ucha'al li'e: tetik ta sjabilal 1910 xchi'uk ta 1912, k'akal lik pas k'op yu'un kolel ta mosoinele, li' ta slumal Chiapa, ep lik pas pletu. Ep te lik milbail ta jujun *paraje* xchi'uk ta jujun jteklumetik, ech nixtok tey ta sts'ak lumetik tey ti bu ni vok'e, ta Oxchuc, ta Jobeltoj (Tenejapa), ta Vitstan xchi'uk Altamirano, ech k'u cha'al yantik lumetik te nopajtik. Ti buch'utik laj stsob sbaik ispasik k'op yu'un spojel xch'akel balamile, ja'ik ti karansaetike, viyistaetike xchi'uk ti napachetike. Skotolik ispasik pletu yu'un spojel xch'akel osil: yu'un echuk o xich' komon ch'akel ti osile, ti pas k'op yu'un xch'akel spojel osile, te yich' pasel ta muk'tik osil yu'unik jkaxlanetik (*haciendas* sbi ta kaxlan k'op), k'alal yich' pasel k'op yu'un lajesel mosoile, ep muk'tikil osiletik laj skomesik ti jk'ulej jkaxalanetike yu'un inet'atik lok'el, ech te inet'atik lok'el javo'uk bats'i viniketik ti buch'utik la xchi'inik ta k'op ti jkaxlanetike.

Va'i un, ta sjabilal pas k'op pletue oy jayvo'uk ti jkaxlanetike inet'atik lok'el ta yosilik, ja te ba naklukuk jbael ta *ranchería* San Andrés Puerto Rico, ta slumal Vitstane. Ech chalik ti buch'utik te inakiik jbaele ja'ik la ti yuts' yalal ti Trujiyoetike xchi'uk ti Lievanoetike. Ti buch'u isbiiltas jbael ti osil teye ja'la ti mol Pedrón Lievanoe. Ja'la iyabe sbi ti *ranchería* San Andrés. Ti jbael sk'oplale ja' yu'un mu la sk'anik xk'atp'uj yu'unik ta komon

balamil (*ejido*), ja' la yu'un no'oxtok ti tey ono'ox oy jun unen ch'ulna, oy la jun jch'ultotik tey ja' ono'ox iyich'be komel sventail ti lume, tana li'e ja' k'atp'ujem ta jtotik yu'unik te ta lume. Ti mol Pedrone, tey la ta patil iyak'be to la sts'akben sbi ti osile, ja' ti Puerto Rico, melem yu'un xalik ti jnaklejetik ti vo'one, oy la jun xchi'ilik te la sjok'ik tak'in tey bu oy tana snail chanob vun yu'un primaryae. Yu'un oy lek sk'inat ti buch'u la sjok' ti tak'ine, te laj yich' batel. Ti Puerto Rico, ja' la sk'an xal sna'obil ti bu istaik sk'ulejalik ta oro tak'ine, ech la xalik ti vo'nee, te la xvinaj yav ti bu laj sjok'ik lok'el ti tak'ine.

Ti jkuxlej ti bu ni vok' ni ch'ie

Ta oxib xchavinik yu'ilal junio ta sjabilal 1974, te ni yil ni vok' ti jlumal *ranchería* San Andrés Puerto Rico. O'oni lo ololun, skeremuk jun me'on mol j-abtel vinik ta osil balamil, oy vaxakvo'untutik, ti o'une lek jna'to xi k'opoj ta bats'i k'op tsotsil, ech nixtok xka'i jutuk ti bats'i k'op tselale. K'alal kich'oj vaxakib abile, ti jtote ni stakun batel ta chanvun tey ta jparaje, tey ta chanobvun yu'un *primaria* Revolución Social. K'alal tsuts ku'une, jun abil te laj kitta jba ta chanvun skoj yu'un mu'yuk jtak'in, pe te ta slanbenaltik sjabilal 1980, te ni cha'och ta chanvun ta sekuntaria tey ta José María Morelos y Pavón ta Jobel, yosilal Chiapa.

K'alal vik'ituntoe, li jtote ni xchanubtasun ta abtel ta ts'un chobtik, chi abtej chi ts'umbajtutik yu'un oyuk jve'el kuch'omo'tutik. Ta jts'un tutik

chenek', ixim, itajetik xchi'uk loboletik. Ti lum osil bu stojol jnae mu'yuk lek sk'a'al ti osil balamile, lom sikil osil k'alal yorilitik xyal o'e, ech nixtok lom takin k'alal yoril k'epelatike, pe ja'ech kuxuluntutik o.

Tetik ta sjabilal 1990 oy kusitik jelav ta jkuxlejal, oy k'usitik lek, ech nixtok oy k'usitik chopol. Ti leke, ja' ti lek laj kil ti ixchi'in sbaik ta kuxlejal ti bats'i vinik antsetik xchi'uk ti jkaxlanetike, te lek ispasik komon abtel te ta *paraje* manchuk me jkaxlan me bats'i vinik, jech nixtok komon abtel sventa ch'ulna. Ti k'usi chopole ja' ti laj sjel sjol yo'ontonik ti buch'utik oy sk'ulejalik jutuke, tey likik ta ilbajinvanej. Te laj kich' ilbajinel yu'unik ti kaxlanetik xchi'uk xinulaetike ja' skoj yu'un ti bats'i keremune. Te ikojtikin ti k'ak'al o'ontonale xchi'uk ti ilbajinele, melez yu'un te ixch'ak sbaik ti jnakejetike, jk'ol iyak' sba ti jkaxlanetike, jk'ol ibat o li bats'i vinik antsetike. Li jkaxlanetike ja' spasvanik ta mantal ja'uk ti bats'i viniketike ja' xch'unik ti k'usi x-albatik yu'un ti jkaxlanetike. Ti vo'nee ech te xvi'naj ti toyba jkaxlanetike lek cha'yiik stunesik yu'un x-abtej ta yosilik ti bats'i vinik antsetike manchuk me mu stojik ja' no'ox yu'un ti mu sna'ik xk'opojik ta kaxlan k'op ech k'u cha'al stukike, ta stunesik ta mosinel, ta moton abtel o me ta stojik pe ninijutuk, ja' naka yaj-abtel xalik o. Melez ti yajval muk'tik osil balamil smakojik ti jkaxlanetike, ep smosoik ja' no'ox ti yaj abtel xalbak sk'oplale. Pe tetik to ta sjabilal 1990 ep j-abteletik ta muk'tikil osiletik te iyilik to ep vokolil, te ta muk'tikil asienta te ep lajik ta ilbajinel utel yu'un skoj yilik ta stojol ti yajval muk'tik osiletike, me ja'uk xtoj yu'unik skoj ti mu xtojatik xchi'uk sabeik sve'el ti yol snich'onike.

Ti o'une mu xa bu laj kil ti va'i epal vokolile, pe te ikil jtos yan vokolil o. Te ikontikin ti k'ak'al o'ontonal ilbajinele, p'ajele, labanele xchi'uk k'usitik yantik nixtok, melez k'usuk no'ox chi yalbe yu'un chi slaban chi sp'ajukutik ti kaxlanetike. Ja' xkal ti toybail bik'tal o'ontonal yu'unik ti jkaxlanetike yu'un mu la xi jko'laj xchi'ukik. Ep ti bu ikil vokol ta jyalal yu'un ti p'ajel ilbajinele, k'alal ni och ta jchanvun ta primariae. Ja' te ika'i ti ma'uk jchi'il ti jkaxlanetike, ja' no'ox ti jchanubtasvanejetike ja' te ni yalbuntutik xchi'uk ni spasuntutik ta muk' ti yu'un ko'ol jchi'ilbatutik jkotoletutike. Te ta yav tajimol *pelota* oy te ika'i niyalbukun: "bol kerem", "banjol kerem", "obok kerem",

xchi jk'oplal yu'unik ti jkaxlanetike, ech iyich'ik albelik uk ti kunen chi'iltak ta bats'i kerem tsebetike. K'alal x-ilinik ti jkaxlantik buch'utik muk'tik xa jutuke o me ja'xa toyemikxa jutuk ta chanel ti vune, te chi sbol albukun: "bol bats'i kerem", o me "jvax ok kerem".

Yu'un skoj ti bik'tal o'ontonal xchi'uk p'ajel ilbajinel ta stojolik ti jkaxlanetike tey ta jparajee, te iyich'ik nek'el lok'el ta ch'ulna ti bats'i vinik antsetike. Te komon stsoboj sbaik ta jun no'ox ch'ulna ti bats'i vinik antsetik xchi'uk ti jkaxlanetike. Pe ta patil un, oy ep ti jkaxlanetike mu lekuk iyai'ik ti jtos no'ox yak'oj sbaike xchi'uk ti bats'i vinik antsetike, ja' la yu'un ti mu jtosuk xch'ich'el skuxlejallike xchi'uk skoj ti mu sna' xk'opojik ta kaxlan k'op xchi'uk mu la xak'ik komon tojolajel sventa ch'ulna ta alel. Ikil ti o'une, ti net'atik lok'el ti jchi'iltak bats'i vinik antsetike toj chopol ikil, jsolel muxtun ikil. Melez yu'un tato jna xka'i k'alal xi k'ololet lok'el ta xi'el yu'un ist'omesik ti stuk'ike. Te ta jun sob ikliman rominko, jech ono'ox k'u cha'al nopenuntutik chi bat chka'itutik ti sk'op rioxe. Pe ti jkaxlanetike te ismakik ti ti' ch'ulnae, te utvanik xchi'uk isye'ik stuk'ik. Mi ja'uk iyotsesik ti pale te ono'ox nopen xk'ot yak' ti mixae.

Ja' to te och tal sk'ak'al ko'onton yu'un ti ilbajinel toybail yu'unik ti jkaxlanetike. Ech'un te lek ijnop isutes ko'onton, yo' k'ucha'aluk ta jchan ti kaxlan k'ope, yu'un ta jk'an ta xka'ibe sjam k'uyu'un yan o snopol yu'unik ti jtoybail jkaxlanetike. Ja' jech xu' xi lo'ilaj chi k'opoj xchi'ukik, xu' ta jpakbe sutel ti ye sti'ike, jech nixtok xu' ta jpoj jba ta stojolik ti j-ilbajinvanejetike, ma'uk no'ox ta yut chanobvun.

K'alal ni k'ot ta Jobele

Kich'oj vo'lajuneb abil, ni bat ta muk'ta jteklum Jobel, li' ta yosil Chiapa, yu'un ta jk'an chi cha'chanunaj, ech nixtok chiabtej yu'un mu chicham ta vi'nal. Ti o'une jkuy ja' k'un kuxlejal ta muk'ta jteklumetike, ja' tsots abtel chkal ti ts'un chobtike. Patil kil un, ta slikben no'ox abil kabtel te tsots ikil abtel vokolil ta muk'ta jteklume, xchi'uk mu xi nop ika'i xchi'uk stalel skuxlejlik ti jkaxlantike. Jna'to lek xka'i ti sba kabtel te ta sna jkaxlan te ta

stojol Valalupae, sjunul k'ak'al ni yabun kabtel, snimosounla xalik, uts jba ta j-ech'el, ja'to xu' sk'uxubinik li sts'i'ike. Kipanoj jba lok'el ta kaye k'alal laj snutsun lok'el yu'un la jkuchin mulil skoj yu'un ich'an jkot mu loro mut, ivil batel yu'un oy buch'u la sjambe komel sti' sna. Te xi ok'olel lok'el ta nae ti bu ni abteje, te ni ch'ay batel ta kayeetik, xi ok'olet jk'ambe vokol buch'uuk junukal xi yik'un batel ta sna te ta nopol bu oy *colonia* La Hormiga. Ta patil te ni sut batel ta jna yu'un mu xtun ikil ti ilbajinel utele, ech nixtok te ijna' batel jtot jme'.

K'alal jelav jun chib u e, ta patil nixtok te ni cha'sut talel ta Jobel yu'un tal jsa' k'u cha'al xleklub jutuk jkuxlejal. Te ni sut tal yu'un ta jcha'chan vun xchi'uk chi cha'abtej. Jun me' jchanubtasvanej ta vun ni yak'bun kabtel nixtok te ta sna, te ni skoltaun ni stakun batel ta chanvun jujun xmal k'ak'al, pe ti me'ele lek k'ok' yo'onton, mi ja'uk xijyak' xi jlok' j-ok'uk, ja'to jujun rominko, pe ja' xu' jutuk x-ilbajinvan, ja' toj ech'em spukujil ti bu ni abtej jba'ele.

Echun uk mi ja'uk xa ta jkomes jba ta ilbajinel, jech nixtok te k'un'kun nop xka'i, muxa ta jpasbeik ta muk' ti ye sti'ik ti jtoybail jkaxlanetike, manchuk me tsots ti ilbajinele "vol inyo" xchi ti jk'opolale. Melel jna'oj muk' ko'onton kak'oj xa yu'un spojel ti kip ju'ele. Ni ilin yu'un ti ilbajinele, pe te itsatsub imuk'ib yu ko'onton, te inichimaj ko'onton ta abtel yu'un ta jk'an xi p'ijub jutuke, yo' xi pas jutuk ta lekil vinik. Xka'i une, ti k'usi sjam jsat jchikintik jutuke a' tsots stu ta jyalel, a' te xmuk'eb jol ko'ontontik yu'un xu' ta jpoj jbatik yu'un ti j-ilbajinvanejetik jkaxlanetik ta jujun jteklumetik, ti tenel p'ajel yu'un ti buch'utik j-ilbajinvanejetike, mu lekuk chi jyilukutik xchi'uk chi snak'bukutik ti kich'eltik ta muk'e.

Tetik ta sjabiltik 1994 xchi'uk 1997, te la jchan vun ta Colegio de Bachilleres (COBACH), yatotal buluchib tey ta Jobel. Ta slajbentik sjabilal 1997, te ni och ta chanvun yu'un lisensiaroal sventa xchannel yojtikinel stalel skuxlejal jnaklometik, te ta muk'ta chanobvun UNACH. Ta xchibal chanvunetik bu ni ech' ta chanvune toj vokol ika'i, melel te ta jchan vun xchi'uk chi abteto ta chonob ve'liletik xchi'uk snail chonob uch'baletik, te ijchan smeltsanel uch'baletik, ta jtsak ta vun ve'liletik xchi'uk sjelavesel ve'liletik. Manchuk un, ja'te la jkolta jba jutuk ta stojel ti jchanvune, manchuk

me oy ep jvokol, manchuk me xmich'et vi'nal bak'intik, xi j-okutik yu'un ya'yel ti vokolile. Pe tana li'e xkuxet ti ko'ontone yu'un itsuts ku'un ti jchanvune, ika'ibe stojol jutuk ti kuxlejal ta sba osil balamile.

La jcha'ta jba xchi'uk stalel skuxlejal bats'i vinik antsetik

Te sjambun jutuk jsat jchikin ti chanvune, oy k'usi tsots sk'oplal ta jchantik, ta jpastik k'alal kuxulukutik ta sba osil balamile, ech k'u cha'al abtel sventa yich'el ta muk' bats'i jnaklometik, jvol jtsob jbatik ta abtel xchi'uk ti buch'utik sva'anoj sbaik ta xchapel xchi'uk spojel ti stalel skuxlejal bats'i vinik antsetike. Pe me ja'uk iul ta jol yu'un o'un chi abtej ta jun k'ak'al sventa butsu skomon lotoj stsoboj sbaik stutik ta abtel bats'i vinik antsetik. Ti vo'nee ti k'usi yaloj ti ko'ontone ta jk'an chi abtej ta chanubtasvanej ta vun. Ja' no'ox ti muk' xijak ta slok'esel ti junetik yu'un chi och ta tsalombail yu'un ta jta ti kabtele, echun te ijnop yu'un ta jtsutses xchannel vun yu'un lisensiaroal sventa xchannel yojtikinel talel kuxlejal.

Ta sjabilal 1998, k'alal yakalun to ta jchan vun ta universirare, te ni yalbukun me jk'an chi abtej ta yutsil no'ox ko'onton yu'un mu'yuk bu chi stojukun te ta Snail Yak'bel yip Bats'i Poxil vomol yu'un Jmayetik (CEDEMM), yu'un ja' te nitajtik ta abtel ti buch'utik jmoj slotoj stsoboj sbaik ta Komon abtel J-ilol bats'i vinik antsetik li' ta yosilal Chiapae (OMIECH). Ti buch'u la stik'un ta abtel jbael to bu snail stuk tey svoloj stsoboj sbaik ta abtel ti bats'i j-ilol vinik antsetike, ja' jun jva'el vinik tey k'alal ni yik'un ta abtele, ja' ti mol Sebastián Luna Gómez, likem ta Jobeltoj, lek p'ijil ta lo'il xchi'uk sna' lek snitel stsobel ti j-abteletik teye. Toj ep sna'el ku'un'kutik k'alal ichame, te Yox koltabiluk ti xch'ulel ti anima mol Sebastián.

Te ta OMIECH te ni lik ta abtel ta snail sk'ejel yak'el ta ilel ti bats'i poxile, o'un ta jtojobtas xchi'uk chkak'be yilik ti k'usitik oy tey k'alal xk'otik yan krixchanoetik sk'el xojtikinike. Ta sjabilal 1999, te laj stsajukun ta abtel, tey xa la stojkun jutuk. Tey xa une, ti kabtele ja' xa ti spukebtsabil sk'oplal ta nom ta noch' ti yabtelik ti buch'utik tey slotoj stsoboj sbaik ta komon abtel xchi'uk k'usitik abtelal xich' pasel tey ta snail sk'ejel yak'el ta ileluk

bats'i poxil vomol, yich' pasel naka ta vunetik xchi'uk ta spasel vireo. Jech nixtok te ni ay ta lo'ilajel pukbel sk'oplal ti abteletik te ta Mejiko, li' ta Chiapae, ta Oajaka, Yukatan xchi'uk ta Vatemala. Te ta xanavelitike te ijtaik ep krixchanoetik buch'utik ja' yabtelik xchi'uk spojel ti talel kuxlejale xchi'uk yich'el ta muk' skuxlejalik ti bats'i vinik antsetike. Melel ti ich'el ta muk' yu'un bats'i vinik antsetike te nitil tsakal ta ts'ibuel ta Chapbil K'op 169 yu'un OITe, ja' no'ox ti mu to ich'biluk ta muk' yu'un jnaklejetik ta slumal Mejikoe. Melel yu'un ja' kabtel spukbel sk'oplal yabtelik ti buch'utik tey komon tsobol slotoj sbaik ta komon abtele, te ta komon laj jelbe jbatutik sp'ijil jol ko'ontontutik xchi'uk yantik j-abteletik buch'utik jech spasik yabtelik k'u cha'al ti jpastutik uke, buch'utik yakalik uk ta stsatsubtasel ti bats'i poxil vomol xchi'uk ti buch'utik yakalik ta spojel ti talel kuxlejal yu'un ti bats'i vinik antsetike.

Te ta yut kabtel ta CEDEMMe, te istsak yip ku'untutik yantik snail yak'el ta na'el ojtikinel xkuxlejal ti krixchanoetike, jech nixtok te ijcholbetutik sk'opolal ti spojel yak'bel yip ti stalel skuxlejal bats'i vinik antsetike. Ech'un, te ta sjabilal 2000 xchi'uk ta 2002, te laj sva'anukun ta peserente yu'un Jva'lejetik yu'un Komon nailetik yu'un Yak'el ileluk Talel Kuxlejaletik ta slumal Chiapa (UMCECH). Ti komon tsoblej va'anel li'e, ja' yu'un spojel yich'el ta muk' stalel sp'ijil sjol yo'onton jnaklejetik li' ta Chiapae. Te ijchap jk'optutik yu'un ni lok'tutik ta xambal te ay jk'etutik skotol butik oy ti snail sk'eel yak'el ta ojtikinel ti talel kuxlejal yo' k'u cha'al xlekub batel ti spasel kabtelututike, te jpastutik chanubtasel yu'un k'u cha'al spasel ti snail sk'ejel yak'el ta ileluk ti k'usitik oy mu'yuke, k'u cha'al ta k'eel yav ti k'usitik xich' ak'el ta ileluke.

Jech to ti jna, ti kabtel ta OMIECHe, te ichambe spasel abteliletik yu'un skoltael ti jnaklejetik ta parajeetike. Te ijam sbelal kabtel yu'un sventa ak'el ta k'eel ileluk lok'tombaitetike, xchi'uk spasel komon abtel ta jujun sparaje bats'i vinik antsetik xchi'uk ti buch'utik komon lotol tsobolik ta abtel ta sjunlejal slumal Chiapa. Li va' kusitik ijchan tey ta snail kabtele ja' te sut jol ko'onton yu'un stojobtasel abtel yu'un bats'i poxtael; ta xchibale, spukel sk'oplal yu'un yak'el ta ojtikinel k'usitik xu' abtelal xich' pasel sventa

xu' spoxta sba stukik ti jnaklometike, jech k'u cha'al sna' spasik stukik ta slumalike. Ta jp'el cha'pel no'ox k'ope ja' xu' xkaltik ech: abtejemuntutik yu'un spojel ti komon osil balamile, k'usitik oy xch'i ta balamile, yich'el ta muk' ti jp'ijiltike, yu'un chij ich'at ta muk'. Ja' kak'ojobatutik tal ta spojel lekil jkuxlejaltik.

K'u yu'un xich' pasel abteletik sventa ak'el ta na'el ileluk lok'obbaitetik?

Te ta sjabilal 2000, o'un xchi'uk Hortensia Gomez, j-abteluntutik ta OMIECHe, te ni ochtutik ta xchannel spasel abteletik sventa ak'el ta k'eel ileluk ta vireo sventa talel kuxlejal, sventa yich'el ta muk' stalel skuxlejal bats'i vinik antsetik. Ti k'u sjalel ijchantutike xchi'uk k'u sjalel ikoltavan ti yabtelanel spasel vireoe yu'un bats'i vinik antsetik ta xchikin yolon lumetik, a' te ivul ta jol xchi'uk imu'ib xka'i spasel yabtelanel ti vireo. Ja' jech xu' ta jpukintasbe sk'oplal yich'el ta muk' skuxlej ti bats'i vinik antsetik, sp'il sjol yo'ontonik, stalel skuxlejal, yo' xu' xich' k'ejel nak'bel ye sti'ik sbel sjol yo'ontonik ti jnaklejetike. K'alal ni xanav ta jujun parajee, te ikil ti ep ti krixchanoetik sk'anik stunesik ti abtelal spasel ak'el ileluk lok'obbaitetike, ja' toj ja' ti televisione. Pe te ta televisione toj jutuk sjelavesik sventa stalel skuxlejalik ti jnaklometike. Ech k'u cha'al sjol yo'onton spas yabtel ti OMIECHe. Ech'un te ijtatutik ta k'eel yu'un tsots stu sk'an pasel ti vireoetik yu'un xu' xich' jelevesel ta *televisión*, rario xchi'uk ta vunetik.

Ep krixchanoetik mu'yuk bu xu' ichanunajik, ech'un mu snaik sts'ibaj sk'elik vun, pe ma'uk yu'un bol vinik antsetikuk k'u cha'al xalik yantik krixchanoetike, ech k'alal ich'i li jtote k'ajomal javo'uk iochik ta chanvun. Ti yantik jtos xch'ielik xchi'uk ti jtote muk' xu' yu'unik ochik ta chanvun, ech mu snaik k'usi xk'ot ta pasel ta yantik balamil, k'usitik tsakal ts'ibabil ta vunetik; ech'un te ik'opoj jol ko'onton. K'u yu'un mu sna'ik ti vune xchi'uk k'u yu'un mu stak' xak'ik ta ileluk a'yi'el tibel sjol yo'ontonike? Ech'un tsots stu sk'an ak'el ta ileluk tibel sjol o'ontonale, sk'an tsakel tunesel ti kamara yu'un lok'tavaneje yu'un xu' xich' lok'tael ti stalel jlumaltike. Tsots stu xka'i

yu'un xkak' ta ileluk ta *televisión*, ta vireo ti k'usitik spasik ti jlumale, yo' echuk o xich' ich'el ta muk' ti p'ijil jol o'ontonal yu'un jlumal.

Ti o'une, k'alal ta jcholbe ta ael sp'il jparaje o me jlumal ta vireoe tsots sk'oplal chka'i, meel ja' sk'oplal ya'yejal ti jlumale, ma'uk no'ox jtuk jlo'il, manchuk me jtuk ta jpas ti vireoe. Ti lok'obbaile xjel xbak'ik, xkak' ta ileluk ti k'usitik tsots sk'opolale, ti p'ijil jol o'ontonale, ti k'usitik to kuxule, ti k'usitik yakal ta ch'aye. Skotol li'e ja' yu'un o ak'o yojtikinik ti krixchanoetike, ak'o yojtikinik yu'un tsots sk'opolal. Jna' ti tsots li kabtele, ja' ta jlok'ta, ta jtojobtas yu'un xich' ak'el ta ojtikinel ti p'ijilbel jol o'ontonale. Ech'un, ti stunesel ti ach' makinaetik sventa spasel vireoe mu chopoluk. Ja' no'ox me jnabetik stunesele, meel jtunel uk sventa yakel ta ileluk ti stalel jkuxlejaletike, chanubtasel p'ijubtasel sventa ti k'usi xi jkuxi li' ta sba balamile, sventa jlumaltik o me sventa sjunlejal balamil. Ti o'untutike, ti vireoe ja' sventa spojel stsatsubtasel ti lekil talel jkuxlejatike.

Snail Yak'el ta Na'el ileluk Bats'i poxil vomol yu'un Jmayaetik

Te kililun ta spasel skotol abteletik xchi'uk ta jujun yavil abteletik tey ti bu nitil tsoboluntutik ta abtele; ja' ech chak k'u cha'al li'e, spasel svunal abteletik, yabtelanel abteletik, xchi'inel ta xambal ti bats'i j-iloletik k'alal xlok'ik batel ta a'maltike, smeltsanel spasel poxiletik ta vomol, chanubtasel p'ijubtasel, xchi'uk yantik to nixtok. Pe ti k'usi toj ja'e, te ni sva'anukun ta sk'elet ti yav abtel sventa Yak'el ta Na'el ileluk Bats'i poxil vomoletike; ti va'ie, te nitil tsakal ta Smuk'ta nail stsatsubtasel bats'i poxil yu'un jmayaetik. Tey ti bu kabtele ja' te xich' ak'el ta ojtikinel ilel ti yich'el ta muk' bats'i poxil yu'un bats'i vinik antsetike, ti ja' yabtel ti OMIECHE, ja' jk'ol o spasel abtel sventa yich'el ta muk' ti p'ijil jol o'ontonale xchi'uk ti yip svu'el ti vomoletike, yo' xu' ech ta jpoxtajbatik yo' k'u cha'al ma'uk no'ox xtun ku'untik ti mambilal poxiletike.

Ti Snail Yak'el ta Na'el ileluk Bats'i poxil vomoletike, ja' yak'el ileluk jutuk ti stalel skuxlejal ti bats'i vinik antsetike, meel yu'un ja' te xilik

xojtikinik ti ulo' jnaklometik ta slumal Mejiko o me jyan lum osilajel, k'u x-elan nakal kuxulik ti jnaklometik ta stoylejal yosalal Chiapae. Te xich' ak'el ta ojtikinel jutuk ti jp'ijiltike, ti jtalel jkuxlejalitike, yu'un ak'o yojtikinik ti buch'utik mu xotikin ta jyalele. Meel ti sjan sjol yo'onton ti snail yak'el ta ojtikinel poxil vomole, ja' yu'un ti oyuk k'usi jutuk lek xojtikinik xchanik sventa stalel jkuxlejalitike ti j-ulo' vinik antsetike, echuk nap'aluk xkom ta sjol yo'ontonik. Mel yu'un ta jk'antik ak'o xojtikinik ti k'usi lek ta jtalel jkuxlejalitike, ak'o sutuk sjol yo'ontonik kuxi nitil tsakal ti jtalel kuxlejalitike. Aaa, pe ja' no'ox ti stalel skuxlejal jtsotsil jtseltal vinik antsetike jnaklometik li' ta Chiapae. Ech nixtok ta jk'antik ak'o xich' jebail p'ijilal xchi'uk ti yantik bats'i jnaklometike. Ech'un te ulemik sk'elukutik bats'i jnaklometik ta Vatemala, Canadá xchi'uk Estados Unidos, yu'un xich' ojtikinbel ti sp'ijilik uk ta stunesel bats'i poxil vomoletike, va'ie, ep skoltaojukutik. Pe jech meel ka'uk ti snail ak'el ta ojtikinel poxil vomoletike, ja' te o kuxulik ti buch'utik te nitil tsakal x-abtejik jutuke.

Yak'el ta na'el ojtikinel lok'obbaitetik

Ta sjabilal 1998, te ivul chanvo' jchanvunetik talemik ta Mejiko, tal stsajik yabtelik ti k'usitik xchanojik ta chanvune, stukike naka jchanvunetik sventa lisensiaroal yu'un jpuk lo'il a'yejetik te ta Universidad Autónoma Metropolitana (UAM) ta Xochimilco, te la jpastutik xchi'ukuk oxib vireo ti ja'ik: *K'u cha'al xich' k'elet tamel lolal xvok'e, K'u cha'al xanav sk'elik j-uloetik ti k'usitik xich' ak'el ta ojtikinel ta Snail Bats'i poxil vomoletik xchi'uk K'u cha'al ta pasel tunesel ti poxil vomole*. Ti k'usi tsots la jchan yu'unik ti jchanvunetik likemik tal ta Mejikoe ja' ti k'usi lek xchanojik ta spasel sventa yak'el ta na'el ileluk ta lok'obbaitetik, xu' ech ta jpastutik uk li' ta Snail Yak'el ta Na'el ileluk Bats'i poxil vomole. Yu'un mu ono'ox xkotikin ti kamara yu'un vireoe, xchi'uk ti k'usitik abtelal xu' ta pasel xchi'uke, k'usitik yan xu' ta pasel yu'un xjelav ta televisione. Ech'un ja' te ijchan ikojtikin, toj lek ika'i spasel yabtelanel ti vireoe.

Ja' ech, muiben ika'i, te ni yik'ukun ta xchanel pas abtelal sventa yak'el ta na'el ojtikinel lok'obbailetik ta vireo yu'un yak'el ta ileluk tael kuxlejal sventa Spojel yich'el ta muk' bats'i vinik antsetik (*derechos humanos*), ja' initvan ta ik'el ti CIESAS-Sureste xchi'uk CESMECA-UNICACH. Li'e te oy k'usi lek la kil, la jchan nixtok un, meel yu'un ti buch'utik ichanubtasvanik xchi'uk ti buch'utik ay xchanik uke naka jchi'iltatik ta bats'i vinikal, te ijchan ke jti'tutik ni jlo'ilajututik ti k'usitik yakalun tutik ta spasel ta jujun jparajetutik o me ta juju tsop j-abteletik yu'un spasel lekil abtel.

Ti va'i k'u x-elan xchanel pas abteletik, te ijkomon pastutik vireoetik. O'uni te ikolta jba ta spasel yak'el ilel ti k'usi *Svu'el poxil vomole*, ovo'untutik la komon jpastutik, chanvo' naka antsetik: Hortensia, Merit, Cecilia, Margarita xchi'uk o'un o. Ja' no'ox yo jtuk ti vinikun te nitilun ta spasel abteletike. Ta to jna' xchka'i ti te ni komon abtejtutike, meel yu'un te ijlok'tatutik ta kamara ti k'usitik xich' ak'el ta ojtikinele, slok'tael yalel ti ku'sitik xich' pasele, smeltsanel stojobtasel ti k'usitik iyich' lok'taele. Manchuk me lek li komom abtejtutik, pe ti antsetike ni yabukun jkuch ti kamara yu'un chilok'tavantutike, ja' yu'un ti yu jtuk ti vinikune. Ta slikbene xkal te me mu stsak sba ti jol ko'ontontutike, tana li'e xkojtkin ti tsots sk'oplal ti k'usitik komon ijpas ijchanututike, meel ti antsetike lom lek ti k'usitik iskolta sbaik ti spasele, manchuk me bak'intik te ijvots'ilan jvatutik ta k'op, pe te itsak sba ti kabtelututike, lek imuib kabtelututik xchi'uk ti Hortensia, Merit, Cecilia xchi'uk ti Margaritae.

Ijpastutik komon jelombail p'ijjal a'tel itsak yip sp'ijil jol ko'ontontutike

Te lek itsak yip ya'yel ti jp'ijil k'alal tey la jkomon jta jbatutik ta xchanel ti k'usitik xu' xich' ak'el ta na'el ileluk ta lok'obbailetik, meel yu'un te ijam jsat ika'ibe smelol ti k'usitik xu' ta utel yu'un spasel ti vireoe. Ta jbaele k'alal te nap'alun xchi'uk ti jchanvunetik talemik ta muk'ul tsatsal chanvun ta Mejikoe (UAM), ja' no'ox yu jchiinvanejun xchi'uk ta jelebesbe ta bats'i

k'op ti k'usitik xalike. Skotol ti jay vo'untutik xchi'uk jchi'iltak ta xchanel ti k'usi yak'el ta ilel ojtikinele, lek ni komon abtejtutik, manchuk me yantik jutuk ti snopel jol ko'ontontutike. Meel yu'un ta jujun, tsots stu laj yak'ik ta na'el ti k'usitik xchanojik spasel ta jujun sparajeike xchi'uk k'usitik tsots sk'oplal komon abtel xchanojik ta juju vok' volbail tsobbail ta abteletike. Pe yu'un ono'ox xvi'naj jutuk ti jeltos sbel jol ko'ontontutike, ti antsetike ja' lek xa'yik xchi'inik ta lo'il ti antsetike, ja'uk ti o'one ja' ta jk'an ta jchi'in ta lo'il ti viniketike, ech nixtok te ikil ti k'usitik lek yilik islok'taika, o'uni mu xal ko'onton ech. Ti o'one ja' lek ikil ta jlok'ta skotol ti k'usitik oy ech no'ox ch'iemik ta sba osil balamile, ta patil ta jmu'ubtas o me ta jpas ta bik'it, ja' uk ti antsetike ja' lek isk'elik islok'taik ti slekil yutsil snichimal ti vomol a'maletike. Aaa, pe ti jchanubtasvaneje lek iyil ti k'usitik ispas islok'taik ti antsetike. Ja' te ikil xchi'uk isut jol ko'onton ti yu'un k'alal ti jlok'ta ta kamara ti k'usitik xich' lok'taele ja' toj lek te me ep ta chich' lok'taele, yu'un o k'alal chich' meltsanel tojobtasele, xu' ep bu xlok' ta tunesel ti lok'obbailetik. Ech nixtok te ikil ti antsetike mu sventauk te me mu sk'anik lok'tael ti jchi'iltaktike, manchuk me xjatay pe yu'un ta snutsuk ta jyalel yu'un slok'taik, ja'uk ti o'one, ja' van ti yu jxi'elune xkal me spojik ti jkamarae, te ni xi' un, ja' lek xka'i ti stukik xalik me sk'anik lok'tael o me mu'yuke.

Pe te oy k'usi tsots sk'oplal: ja' ti yich'el ta muk' me sk'an me mu sk'anik xich'ik lok'tael xchi'uk yalel ye sti'ik ti k'usitik xu' xich' pukentasel ak'el ta ojtikinele, me ta rario, ta *televisión* o me ta vunetik. Mu xal ko'onton ti mu xkich'be ta muk' ti sjol yo'ontontutik ech k'u cha'al spasik yantik sujvanik ta jyalel yo' cha val o ti k'usi nak'al ta jol avo'ontone. Ti o'one k'alal xilok'tavan ta vireoe, sk'an me lek xi jp'ijub, lek k'unuk me jol ko'onton: Bu to k'alal xu' xich' jak'el ojtikinel ti k'usitik sk'an jak'el ojtikinele, bu k'alal xu' bu k'alal mu xu'? Ech chak k'u cha'al tsots ika'i ta jak'bel antsetike k'u cha'al li'e: K'u x-elan ilik ti achamele? K'u x-elan la kol ta olole? Li'e lom tsots sk'oplal yu'un stukik ti antsetike, ech'un sk'an lek ich'el ta muk'. Ti xkale, te me mu'yuk smup sba jol ko'ontontutik xchi'uk ti jchi'iltaktutike,

ech mu'yuk me k'usi tsots sk'oplal ta lok'tael pasel ta vireo, mu'yuk me k'usi tsots stu ti abtele, ovilun me unbi mobo stsots kabtel k'u cha'al jpas lo'tavanejun ta vireo. Melel yu'un ja' te xlok' ta stojol jchi'iltaktik me jun yo'onton sjolik sk'anik xalik yu'un xu' xich'ik lok'taele, jech nixtok ja' lom tsots sk'oplal ti yich'el ta muk' ti jchi'iltaktik yu'un spasel ti yabtelanel ti vireoe. Ta patil sk'an me k'ambel vokol iyalik ti jnaklometike, melel xak'ik xi j-och ta snaike, ta sjol yo'ontonik. Ech'un jk'an xkal ta slajbenale a' me sk'an ta jkoman kich'be jbatik ta muk' ti kusitik jna'tik spasele yu'un ja' me te xmuk'ib stsak yip ti jp'iiltike.

Yak'el ta ileluk spasel abtelal

K'alal ech ijtambe tal abtel sventa spasel lok'obbail ta vireo, te ikalbe ti jvalejetik ta OMIECH ti ak'o sjamik ach' yav abtel sventa bu xu' xich' pukibtasbel sk'oplal ti k'usitik xich' pasel teye, yo' echuk xich' pasel abtel ta vireotik sventa yabtelik ti buch'utik te komon lotol tsobolik ta abtele. Yo' k'u ch'a'al xk'ot ta spasel yabtel ti va'i yav abtele, xu' ech spas chak li'e: xich' pasel vireo yu'un k'usitik oy sp'ijil sjol yo'ontonik ti krixchanoetike, ak'o xich' pukibtasbel sk'oplal yabtel ti jpas abteletik tey ta Snail Yak'el ta Na'el ilel Bats'i poxil vomole, spasel lok'obbailetik yu'un xu' ta tunesel sventa chanubtasel p'ijubtasel yu'un jchi'iltaktik. Ti va'i skotol abteletik li'e, ja' sventa yu'un xu' xich' ak'el ta ileluk xchi'uk pukibtasbel sk'oplal ti sp'ijil sjol yo'ontonik xchi'uk k'usitik yabtelik yakalik ta spasel ti bats'i poxil vomol yu'un jmaya vinik antsetik li' ta Chiapae. Teye sk'an nixtok sabel sjam smelol k'u cha'al vok'em ch'iem tal ti p'ijilale, k'u x-elan nitil tsakal tal sbel sjol yo'ontonik, xchi'uk nitil tsakal tal ta stalel kuxlejal jnaklometik ta jujun lum osile. Ech nixtok, tsots sk'oplal sk'an cholbel sjam smelol k'u x-elan nitil tsakalik ti j-abteletik ta sventa yak'bel yip talel kuxlejal xchi'uk ti j-iloletik bats'i vinik antsetike.

Ta sjabilal 2003, te ta yavil abtel yu'un jvet'om jtamol antsetik te ta OMIECHe, te iyich' pasel abteletik yu'un chanubtasel sventa stunesel poxil vomoletik, ja' iyich'ik chanubtasel ti buch'utik antsetik chamen xa svinikalike

xchi'uk ti buch'utik komtsanbilik yu'un svinikalike te naklajemik ta Jobele, te ijlok'ta jutuk ti spasel abteletik jeche, te ipas ku'un jun vireo la kabe sbiin *P'ijubtasel sventa me'el antsetik ta yut na*.

Te ta sjabilal 2004, te no'ox ta yavil abtel nixtoke, te iyich' pasel jtos abtel te ta yut parajeetik ti bu likemik tal ti buch'utik te slotoj stsoboj sbaik ta abtel te ta OMIECHe, te isbiin *Yich'el ta muk' xchi'uk stsatsubtasel jvet'om bats'i antsetik ta yosilal Chiapa*. Ti k'usitik te iyich' lok'tael ak'el ileluk tey ta vireoe ja' ti yich'el ta muk' spich'el svet'el ti antsetik yik'oj yolike, k'u x-elan xkolik ta olol xchi'uk k'u x-elan xtam stsatsubik k'alal ja' to no'ox kolik ta olole. Te ijpas yan vireo nixtok te laj kabe sbiin *Sp'ijil sjol yo'onton jvet'on bats'i antsetik ta stoylejaj yosilal Chiapa*. Li va'i abteletike yich' pasel jeche, jech to tana yakalik ta sk'elik slo'iltaik ti bats'i vinik antsetik te ta jujun sparajeik li'ta stoylejaj osilitik, te ta yut a'maletik, te ta olon osilitik, ta o'lil yosil slumal Chiapa. Te iyich' ak'el ta k'elel ileluk ta Jobel, ta Tuxta, ta yantik lum osil ta slumal Mejiko. Li va'i vireo li'e, te iyich' t'ujel ich'el ta muk' yu'un xu' x-och ta k'elel ta *Yibel lok'obbailetik ta svaxakkojal muk' ta k'in yu'un sjunlejaj bamil ta sine xchi'uk svireo bats'i vinik antsetike*. Ja' ivolvan ta ik'vanej ti buch'u yich'oj ta venta sine sjunlajul slumal Amerikae xchi'uk j-alk'op mantal yu'un bats'i vinik antsetik xchi'uk buch'utik stuk svoloj stsoboj sbaik ta komon abtel li ta slumal Mejiko.

Te ta sjabilal 2005, te laj pas jun vireo sventa yak'el ta ojtikinel tsatsal sk'opolal spasel abteletik yu'un j-iloletik xchi'uk stunesel bats'i poxil vomoletik. Te la kabetutik sbi *Poko xchanel lekil poxtael sventa nitkapavots' talel kuxlejal*.

Ta sjabilal 2007, xchi'uk koltael yabtelik bats'i vinik antsetik yu'un Smuk'ta nail Yak'bel yip slumalik Bats'i vinik antsetik (CDI), te la jpas *Ti poxil vomol yu'un jtsotsil jtselta viniket antsetik ta slumal Chiapa*. Ti abtelal li'e, te xkak' ta ileluk skotol ti vo'ne poxil vomoletik stunesik vo'ne jtotik jme'tik k'alal mu to xulik ti jkaxlanetike xchi'uk ta na to li'e, ech tsots stun yu'unik spoxta sbaik ta jujun sparaje ti bats'i vinik antsetik tana li'e. Te xich' albel sjam smelol yu'un ti yajval muk'tik chombilal poxiletik li' ta slumal Mejiko o me ta yantik balamiletike yakalik ta sa'el yip xu'el spoxilal ti vomol a'maltike. Ja' no'ox un ti jnaklometik bats'i vinik antsetike mo k'osi staik

o, mo k'osi xtun yu'unik o, ta slajbene te xich' cholbel sk'oplal yu'un k'u cha'al xich' ak'bel yip ti bats'i poxil vomoletike, yo ti ajvalile ak'o skolta sba o ta sk'eel stunesel sventa xpoxtael ti jnaklometike, yo' ech o xu' te stsak yip xmuk'eb sk'ulejalik ti juju chop jnaklejetike.

Tsanal slusal ta pasel

Ti spasel yabtelanel vireoe, te ep k'usitik la jchan yu'un, ech'un okoliyal ti abtelale, melel te laj jpas xchi'uk ti jnaklejetik ta juju *paraje* bu nakajtik ti bats'i vinik antsetike. Ti spasel vireoe ja' jujun k'ak'al oy k'usi tsots chi yabe jchan kojtkin. Pe ja' no'ox ja' naka p'ijil lekil abteletik. Melel xich' lok'tael ti k'usitik ip k'ux ta kuxlejale, ech'un te xnik sjol yo'ontonik ti buch'utik sk'elike, ja' me tey nitil tsakal ti slekil yutsil abtel xka'i ti o'une: sk'an me lek sut jol ko'ontontik ta snopel st'ujel ti lekil abteletike, ti svu'el yutsil lum osile, ti slekil yutsil jnaklometike, sk'oponel Rioxe, ti spoxtael ti jchamele ja' tsotsik sk'oplal. Ta patil xu' ta lok'tael jelevesel ta vireoe, te xmuib sjol yo'ontonik ti buch'utik sk'elike ja' tsots sk'oplal. K'alal xkich'tik poxtael yu'un ti j-iloletike ta me snit sba xch'unel jol ko'ontontik yu'un chi jkolukutik. Ja' me echuk, ja' me yabtel ti jlok'tavaneje lek xak' ta k'eel yu'un ta snikbe sjol yo'onton ti buch'u sk'elike, ech chak k'u cha'al xch'ulel lok'obbail, ech te nitil tsakalun uk ta k'eel labanel. Ti k'usitik slok'ta snak' ti jvireoe ja' no'ox ti k'usi xk'ot ta pasel ta anil unen j-ok'e, me ja'uk yan vulta xk'ot ech ta pasel nixtok. Ti lok'obbaile xu' ta k'ejel nak'el ti k'usi stak' ta ilele, xu' me ta patil ta k'eel chanel, xu' me tsots sk'oplal xk'ot ta pasel lo'iltael.

Ti spasel vireo yu'un bats'i vinik antsetike, xka'i o'une ja' yo' bu xu' xich' ak'el ta ojtikinel ti talel kuxlejale, bu oy tsakal nitil xbat ti p'ijilale, stalel skuxlejal ti jteklumetike xchi'uk k'usitik sna'ik spasel ta jujun jteklum. Xich' komel lok'tael ti k'utik la kaltik xae ja' ech xu' ta jcha' kuxetik xchi'uk k'u cha'al mu xch'ay x-ulbatel, yu'un echuk xchanik komel ti ach' jch'iel jkuxlajeletike. Ech nixtok ja' te xu' sut sjol yo'ontonik ti yantik jchi'iltaktike, yo' k'u cha'al xich'ik ta muk' ti lekil p'ijil jol o'ontonale. Ti spasel vireo yu'un bats'i vinik antsetike oy k'usi tsots stu xchi'uk te xlik lo'il k'op yu'un.

Ti va'i jelba k'op yu'unike, ja' oy jech te spasik ta parajeetik, ech spasik uk ti jchanubtasvanejetik ta vun xchi'uk ti yajchanunetike, ti buch'utik p'ijil viniketik sabik sjam smelol ti p'ijilale xchi'uk yantik krixchanoetik buch'utik xabik jutuk sjam smelol ti k'op lo'ile. K'alal ijpas sba kabtel ta vireoe, te ikil ti ma'uk no'ox tsots sk'oplal ti k'usitik ts'ibabil ta vune, jech te ikil tsots sk'oplal uk ti lok'obbail ta vireoe, melel yu'un te xu' xkil jnoptik ti k'usitik tsots sk'oplal yakalukutik ta sk'eel ya'iele. Ti xkil o'une ja' lom lek jech ta jpukbetik sk'oplal xchi'uk yak'el ta ojtikinel ti talel kuxlejale. Ti k'usi ta jk'upin kabtel ta spasel vireoe ja' ti xu' me ta jchi'intik ta lo'il ta kuxlej ti bats'i vinik antsetike. Ti xu' xba jchi'intik xba kojtkintik k'u x-elan juju vok', juju tos stalel skuxlejalik tey ta sparajeik o me ta slumalike, te ta jchi'in jbatik ta k'op lo'il sventa stunesel ti bats'i poxil vomoletik yu'un jmayaetik te ta jujun parajeetike, te ta xkojtkinbetik stalel skuxlejalik xchi'uk yich'elik ta muk'. Te ta chanubtasel p'ijubtasel ku'unikutike, ja' xich' ak'el ta ojtikinel sp'ijil sjol yo'onton bats'i vinik antsetik, ti bats'i poxil vomol, k'u cha'al ta tunesel ta jujun *paraje* xchi'uk ta juju vok' jnaklejetik. Ti vireoe ja' tsots stu sventa yak'el ta ojtikinel xchi'uk spukbel sk'oplal ti p'ijil talel kuxlejale, yu'un ta xkabetik sjam smelol ti yu'un tsots stu, jechuk ta jkolta jbatik ta sk'eel yich'el ta muk' ti lekil p'ijil kuxlejale.

Yip svu'el j-ilol

Ta kabtel ta OMIECHE te lik jcha' otikin xchi'uk lik kich' ta muk' ti yip xchi'uk svu'elik ti j-iloletik vinik antsetik k'u cha'al xpoxtavanike. Manchuk me o'un vok'emun ayanemun ta *paraje*, mu'yuk bu laj kich' ta muk' ti k'u x-elan sna'ik xpoxtavanike. K'alal ta sba kojtal ni lok' batel ta *paraje* xchi'uk jchi'iltak ta abtel ta OMIECHE te la jkil jun me'el ants xpoxtavan ta vomol xchi'uk ta smesvan. Ja' to te t'ab ti ko'onton ti vomol chiyak'bukun jtot jme' k'alal ni stsakun chamele xchi'uk ja' to te la jkil ti ma'uk no'ox bu nivok' ti ech spasike, yu'un ep parajeetik ja' ech spasik uk. Ech te lik jnop ti k'usi sna'ik spasel xchi'uk k'u x-elan sna'ik xk'elvanik ti mol me'eletik ta vo'nee xchi'uk te lik jtsak ta muk' yan velta nixtok ti k'u x-elan tsots

sk'oplal yu'nik ti jch'iel jk'opojetik ta parajeetike. Ech'un te lik jtsak ta muk' yan velta.

Ti k'usi stsots sk'oplal k'uxi xu' xi jkol yu'un ti jun j-ilole ja' ti ko'ontontike, ti boch'o ip cha'ye sk'an chich' ta muk' ti k'u x-elan nopen xa'yik xpoxtavanike xchi'uk sk'an oyuk xch'unulajel yo'ontonik ta sventa. Ti sch'ulele ta xkol xchi'uk ti sbek'tale ta stsatsub, xchi'uk ta xlok' ti xchamele. Ta vo'nee la jvayichin xibal sba jtival chon ja' sbi ora chon. Ti ta jvayiche, te la oyun ta sba jp'ej vits ti ja' la te la jta ti va'i chone xchi'uk ta sk'an chi sti'un, ja' o la xot sba ta sba kakan, ech mu xu' k'usi kut la jlok'es, ja' to ta vokol xchi'uk ta stuch'ul tuch'ul la jlok'es xchi'uk ja' ech mu'yuk la sti'un. Ech chi chik'inaj xa k'alal kux ko'onton, ja' no'ox ti ta svolje xchabjeale chkich'ilan to ox mul ya'el, oyun to ox ta vokolil ya'el ja' no'ox ti mu'yuk boch'o la jkalbee. Ti jtot jme'e la jyalbukun ti ja' lek mu xi bat ta vitse, yu'un van bijubtasel ti va'ay vayichile.

Ja' ech te li sut batel ta Jobel ta chanvun, ja' no'ox ech' chib oxib k'ak'al lik stsakun k'ok' ti ech jutuk xa mu'yuk la smilune. Te la jyk'ik tal jpoxtavanej buch'u la jyak'bun oxmoj julel k'u cha'al isyalesbun ti jk'ak'ale. Ja' ech te ni chop, ja' ech jelav chib oxib k'ak'al, te li vayichin no'ox xtok, jun jch'iel jk'opojel mu xkotikin buch'u te la jyalbun ti sk'an ta xkak' jba ta poxtaele, yu'un mu'yuk la bu chopen o ti jchamele. Ja' to te ni bat ta stojol jun j-ilol. Te la stsan epal kantela, yu'un la ti kantelae ko'ol la xil sbaik xchi'uk Rioxetik xchi'uk jch'ulme'tik balamil. Ta xkiltutik ti kantela xchi'uk j-ilole stak' xchi'in sbaik ta lo'il a'yej xchibalik. Yu'un ech te la jya'i k'usi chopol ta jtojol ti j-ilole xchi'uk ech la jyalbun: "Lek ti mu'yuk la sti'ot ti chone! Xchi'uk lek ti ech la tal ak'elune, yu'un ti ach'ulele, tsakbil ta chopol ch'ulelaetik. Ja' no'ox mu k'u xal avo'onton, ta jpoxtaot!" Oxib velta la stusun o ti ta k'usi la sk'anbun la jkich' batele. Ta slajeb xae ech la jyalbun. "Ta vo'lajuneb k'ak'al cha kol lek". Ech ta bats'i melel, te lek la jka'i jba xchi'uk ka'i nichop. Ja' ech k'ot ta pasel.

Ti ta jvireoe te xkak' ta ilelel ti p'ijilil k'usi iibil nabil xae, ja' xkaltik ti k'usi nabilik ta vo'ne ti ech te o no'ox oyike, yu'un ta xich' ak'el komel ta jukoj jch'iel jk'opojel. Ti jvet'ometik xchi'uk j-iloletike, ja' ta stunesik va'i

k'usitik nabil ti k'alal ta xpoxtaik xchi'uk sk'elik ti yaj chamelike, ja' te oy ti k'usi xchanojik ta ech no'ox stukik ti skotol jch'iel jk'opojel sna'ik xchi'uk ti k'utik yantik nabil ti stak' xkak' ta ilel ta vireoe. Oy yan k'usi nabil ta sventa ch'ulelal stak' ak'el ta ilel ta vayichil, ti p'ijilil ta vayechil ti boch'o oy svu'el ta svaychinel k'usitik nabil ta sventa ch'ulelale. Ti p'ijilil ta vayichil xchi'uk ti xchanel k'usitik yantik nabilik ta sventa ch'ulelale stak' tael xchi'uk ich'el te no'ox ta nailalil xchi'uk ta ch'ich'el ta xjelav ta sbasuj, yu'un ja' ta xich' komel me keremil o me tsebil ti k'usi sna' spasel ti stot sme'e, me ja' bankilal o me k'ox keremil, me vixil o me k'ox tsebil ta xich' komel, ja' no'ox ti va'ie, oy mu xcholetuk chbat, yu'un oy ja' to ta xcha'kojal yoxkojal alnich'onol ta xk'ot ta stojol. Ti buch'u oy svu'el ta svaychinel ta svaychin buch'u skeremal o me stsebal chich' komel ti va'i vu'elile, ti buch'u oy svu'el ta svaychinel k'usitik nabil ta sventa ch'ulelale ja' motonal yu'un jtotik Riox. Ti j-ilol vinik ants ta bats'i melel, jpik ch'ich'etik, j-ak' vomoletik, jvet'ometik, jts'ak baketik, ta slekubtasik k'usi sna'ik ta stukik no'ox ti ech ta xchi'nik ta lo'il ta xch'ulelik xchi'uk ti Kajvaltike xchi'uk Jme'tik Banamil, xchi'uk xch'ulelik ti vomol amal xchi'uk xch'ulel yaj chamelik k'u cha'al xu' xpoxtaik. Ti k'usi mu stak' xkak' ta ilel ta vireoe ja' ti va'i k'usi nabil ta sventa ch'ulelale yu'un mu xilik bu oy ti buch'utik mu'yuk svu'elik ta sk'eel ta svaychike, xchi'uk boch'otik mu stak' xilik ti ch'ulelale.

K'usi ta sba spasel ti jlok'tavaneje

Stak' xkal nixtok ti k'u x-elan kabtel ti o'une mu ko'oluk xchi'uk k'u cha'al buch'u oy ep sbijil ta yak'el ta a'yej k'op a'yej buch'u xchanoj vun ta p'ijil chanvun xchi'uk buch'u ch-abtej ta snail spukubil k'op a'yej. Ti o'un bats'ivinikune, yan o k'u x-elan ta xkil xchi'uk k'u x-elan chi abtej sventa xch'amel lok'obalil ta sventa jparaje xchi'uk sventa jlumal. Yu'un yan o ti lok'obalil ch'ambil ta k'eel sventa bats'i jnaklum ech k'u cha'al jlok'tavaneje, boch'o ta xlok'tavan no'ox, xchi'uk buch'u ta xch'am lok'obalil ta slumal bats'i vinik antsetik ti ech ta yutsil yo'onton chi jk'opoj chak' sba ta lok'tael xchi'uk ti jech ta xich' ak'el sutel ti slok'obbaile. Ja'uk ti jpuk a'yej lo'il ta

svun jkaxlane, mu ko'oluk sba xchi'uk ti buch'utik takbilik chtalik ch-abtejik ta *televisión* ta estaro, ta sjunul slumal Mejiko xchi'uk ta yantik muk'tikil lum. Yu'un ja' no'ox sa'ik ti k'usi sk'an stukike, yu'un ma'uk chtun yu'nik ti boch'otik ta xlok'tavanike, yu'un kilojtutik k'u x-elan ta slo'laik kuts' kalaltik bats'i vinik antsetik ta slok'taik ta stunesbeik slok'obal ti k'usi mu'yuk lek xchi'uk ja' no'ox ta stunesik stukik. Ti chkal o'une, ja' lek ti stuk ti jch'iel jk'opojel bats'i jnaklum ta *paraje*, ja' lek ti ak'o spas stuk slok'obailik ta sventa slekil bu svoloj stsoboj sbaik ta sk'eel skuxlejike. Yu'un ti va'i jch'iel jk'opojele yan o snopbenal sjol yo'onton, xchi'uk nixtok, ja' no'ox stuk xotikin ti stalel xkuxleje, ja' chak'be yip stsatsal ti xch'ambil lok'obbail ta vireoe.

Ti kabtektak sventa xu' xich' ak'el ta k'eel ojtikinele ja' pasbil ta sventa bats'i vinik antsetik yu'un ja' te chvinaj ta k'eel. Ti lok'obaliletik jch'amoje ja' chak' ta ilel k'u x-elan nopbil chich' pasel batel, k'usi chich' k'anel, ta jp'el

k'op a'yej, k'u x-elan tsots spasik bu volol tsobolunkutik xchi'uk jlumaltutik, chi'uk chak' ta ilel k'u x-elan jpasojtutik vu'untutik k'uxi xich' tael yan velta, sk'eel stojobtasel xchi'uk slekubtasel ti jtalel jkuxlejaltutik ti bats'i vinik antsetike. Ta jk'an ja' ta jpas o ti li' abtelal ta sventa xch'amel lok'obbail ta jteklumetike, spasel lok'obaliletik xchi'uk abtelaletik chtun ta sventa bu volol tsobolukutik xchi'uk ta jlumalkutik, k'uxi jechuk to o te xich' pasel ti lok'obaliletike xchi'uk xich' k'eel lek ta lekilal, ti yu'un ja' jtunel ta sventa jtalel jkuxlejalkutik k'uxi xich' k'unibtasel sjol yo'onton jch'iel jk'opojel ta jparajetutik xchi'uk ta yan osil banamil.

Sts'ak ts'ib

¹ La sjelubtas ta bats'i k'op: Nicolás Huet Bautista.